

UDC 37.015.3:159.964.26

DOI: 10.34671/SCH.BSR.2021.0503.0004

©2021 Контент доступен по лицензии CC BY-NC 4.0.
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 license
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У СВІТЛІ ІДЕЙ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

© Автор(и) 2021

ORCID: 0000-0001-5612-8589

НЕЛИН Євген Володимирович, кандидат педагогічних наук, психоаналітик

Інститут професійної супервізії

(Україна, м. Київ, вул. Семашка, 13, e-mail: ievgen.nelin@i.ua)

Анотація. У статті представлено ключові положення психосоціальної теорії та погляди Е. Еріксона на проблему формування особистості дитини. Встановлено особливості розгортання ігрової діяльності дитини у контексті епігенетичного підходу. Обґрунтовано періодизацію розвитку особистості дитини у теорії Е. Еріксона і наголошено на необхідності окремих виховних впливів на дитину, з метою формуванню свідомої, соціально активної та психічно здорової особистості. Доведено, що наукові пошуки Е. Еріксона стосувалися проблем формування ідентичності, використання методу психоісторії (психобіографії) у дослідженнях, а також лягли в основу концепції гендерної освіти. Зроблено висновок, що ідеї психосоціальної теорії Е. Еріксона заклали фундамент для сучасних розробок педагогіки ненасилля і гендерного виховання. Перспективи подальших розвідок сплановано у вивченні доробку Р. Столлера та інших популяризаторів концепції гендерної освіти.

Ключові слова: психосоціальна теорія, Е. Еріксон, особистість, психоаналіз, виховання, ідентичність.

FORMATION OF THE CHILD'S PERSONALITY IN THE LIGHT OF IDEAS OF PSYCHOSOCIAL THEORY

© The Author(s) 2021

NELIN Ievgen Volodymyrovych, Candidate of Pedagogical Science, Psychoanalyst

Institute of Professional Supervision

(Ukraine, Kyiv, Semashka Str., 13, e-mail: ievgen.nelin@i.ua)

Abstract. The article presents the key provisions of psychosocial theory and the views of E. Erickson on the problem of forming the child's personality. The peculiarities of the child's play activity development in the context of the epigenetic approach are established. The periodization of the child's personality development in E. Erickson's theory is substantiated and the necessity of separate educational influences on the child is emphasized, in order to form a conscious, socially active and mentally healthy personality. It is proved that E. Erickson's scientific research concerned the problems of identity formation, the use of the method of psychohistory (psychobiography) in research, and also formed the basis of the concept of gender education. It is concluded that the ideas of E. Erickson's psychosocial theory laid the foundation for modern developments in the pedagogy of nonviolence and gender education. Prospects for further research are planned in the study of the work of R. Stoller and other promoters of the concept of gender education.

Keywords: psychosocial theory, E. Erickson, personality, psychoanalysis, upbringing, identity.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА В СВЕТЕ ИДЕЙ ПСИХОСОЦИАЛЬНОЙ ТЕОРИИ

© Автор(ы) 2021

НЕЛИН Евгений Владимирович, кандидат педагогических наук, психоаналитик

Институт профессионального надзора

(Украина, г. Киев, ул. Семашко, 13, e-mail: ievgen.nelin@i.ua)

Аннотация. В статье представлены ключевые положения психосоциальной теории и взгляды Э.Эриксона на проблему формирования личности ребенка. Установлены особенности развертывания игровой деятельности ребенка в контексте эпигенетического подхода. Обоснована периодизация развития личности ребенка в теории Э.Эриксона и отмечена необходимость отдельных воспитательных воздействий на ребенка, с целью формирования сознательной, социально активной и психически здоровой личности. Доказано, что научные поиски Э.Эриксона касались проблем формирования идентичности, использования метода психоистории (психобиографии) в исследованиях, а также легли в основу концепции гендерного образования. Сделан вывод, что идеи психосоциальной теории Э.Эриксона заложили фундамент для современных разработок педагогики ненасилия и гендерного воспитания. Перспективы дальнейших исследований спланированы в изучении наработки Р. Столлера и других популяризаторов концепции гендерного образования.

Ключевые слова: психосоциальная теория, Э. Эриксон, личность, психоанализ, воспитание, идентичность.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Загальнодержавне реформування освітніх систем і демократизація сучасної педагогіки спонукає до детального вивчення відомих психологічних концепцій і теорій, які складають каркас популярного сьогодні дитиноцентричного підходу. Однією із таких теорій є розроблена Е. Еріксоном епігенетична концепція, яка дозволяє вивчати особистість дитини в умовах динамічно змінюваного світу і культурних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-практичний доробок Е. Еріксона неодноразово був предметом вивчення вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема Е. К. Адамс [1], Е. Майстерманн-Зеєгер [3] та Й. Шторк [8] досліджували ідеї Е. Еріксона у системі психологічних наук загалом і психоаналізу зокрема. У працях Г. Лефрансуа [2] та Н. Харламенкової [6] ключова увага загострювалась на проблемі використання психосоціальної теорії Е. Еріксона у педагогічній роботі з важкими підлітками і соціально

занедбаними дітьми. Однак, допоки не достатньо повно розкрито можливості використання епігенетичного підходу Е. Еріксона у сучасній теорії виховання для формування свідомої і соціально зрілої особистості.

Формування цілей статті (постановка завдання). Розкрити особливості психосоціальної теорії і погляди Е. Еріксона на формування свідомої, психічно здорової і соціально активної особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Не виникає сумнівів, що найбільший внесок у розвиток сучасної педагогічної Его-психології зробив німецько-американський психоаналітик Е. Еріксон (1902–1994), який, за аналогією з теорією З. Фрейда, розробив психосоціальну теорію особистості, в основу якої поклав епігенетичний (соціогенетичний) підхід. У своїй теорії Е. Еріксон співвідніс кожну психосексуальну фазу з особливим поведінковим модусом, який обумовлений специфічною для цієї фази формою об'єктних відносин [5, с. 409]. Теорія Е. Еріксона, яка найбільш повно розкрита

у праці «Дитинство і суспільство» (1950), розроблялась на основі співставлення культурологічних спостережень та Его-психології. Е. Еріксон вважав, що кожна стадія розвитку визначається певною кризою (суперечністю), вирішення якої дозволяє людині розвиватися і безболісно переживати внутрішні конфлікти [6, с. 39].

Загальновідомо, що Е. Еріксон, після закінчення гімназії, не отримав формальної освіти і самостійно досліджував історію мистецтва і культури. Його єдиним академічним здобутком було свідоцтво Віденської Асоціації учителів ім. Марії Монтесорі і диплом Віденського психоаналітичного інституту. Однак, у 1934 р., внаслідок політичних трансформацій, Е. Еріксон переїхав до США і вступив до психологічної докторантури Гарвардського університету, яку згодом полишив через погану успішність [8, с. 150]. Попри це, у 1936 р. Е. Еріксон був призначений на посаду викладача медичної школи Єльського університету, а у 1939 р. отримав громадянство США. Загалом, за час своєї професійної діяльності, Е. Еріксон працював у відомих американських університетах, зокрема у Бостонському та Єльському, а також у Берклі та Гарварді.

Важливою складовою психосоціальної теорії Е. Еріксона були дослідження ігрової діяльності. Слідуючи ідеям Г. Гуг-Гельмут і А. Фрейд Е. Еріксон називав ігрову діяльність королівською дорогою до пізнання дитячого Его і відновлення життєвих сил. Е. Еріксон вважав, що ігрова діяльність дозволяє дитині бути більш організованою, оскільки сприяє синхронізації соматичних і соціальних процесів з самістю (Self). При цьому ігри дорослих, на думку Е. Еріксона, суттєво відрізняються від дитячих ігор і мають на меті відпочинок, який забезпечується фантазуванням і втечею від реальності. У свою чергу ігри дітей спрямовані переважно на покращення власних навиків та адаптацію до реального світу. Таким чином, згідно епігенетичного підходу, дитяча гра – це інфантильна форма людської здібності опановувати життєвий досвід, створювати моделі ситуацій, і оволодівати дійсністю через експеримент і планування [10, с. 99–100].

Е. Еріксон переконує, що ігрова діяльність за роки еволюціонувала, однак, для її ефективного впливу, завжди важливою умовою була присутність дорослого поруч з дитиною. Спершу роль таких дорослих виконували бабусі і доглядачі, однак, в сучасних умовах, цю функцію на себе перейняли професійні ігротерапевти, які допомагають дитині знову відчувати радість і спокій від ігрової діяльності. Важливою умовою для ефективної ігротерапії є спостережливості за діяльністю дитини, відсутність суперництва з нею, критики та інших впливів, які можуть завадити розкриттю ігрових інтенцій, якими б дивними вони не були, оскільки можливість «висказатися у грі» є дієвим методом самосцілення у дитячому віці [10, с. 101].

Попри дослідження особливостей ігротерапії, найбільший відгук у сучасному психоаналізі отримала розроблена Е. Еріксоном психосоціальна теорія. Критикуючи існуючі психоаналітичні теорії розвитку особистості за відсутність клінічного підтвердження, Е. Еріксон розробив власну теорію, встановивши, що протягом життя у людини виникають специфічні для кожної фази проблеми, які вона повинна своєчасно вирішити. У гіршому випадку, запевняв Е. Еріксон, у людини виникає психічний дефект, з наслідками якого працюють у психотерапевтичній взаємодії. І, щоб запобігти цьому, учитель повинен враховувати специфіку кожної фази і проблеми, які повинні вирішити дитина під час її проходження. За твердженням Г. Лефрансуа, теорія Е. Еріксона має велике значення для учителів, оскільки у ній цілісно розкривається еволюція розвитку дитини, а також загострюється увага на діяльності батьків та учителів як головних помічників для дитини у вирішенні внутрішніх конфліктів на різних стадіях розвитку. Великий потенціал теорія Е. Еріксона має для

розробки освітніх програм і визначення ролі учителя на різних стадіях розвитку особистості – від виховання дитини на дошкільній стадії до формування світогляду учнів старшої школи [2, с. 67–68].

Відразу після народження дитина зіштовхується з проблемами адаптації до зовнішнього світу. Зокрема, перша травма у житті людини – це травма народження, коли після внутрішньоутробного єднання з матір'ю і перебування в амніотичній рідині, дитина потрапляє в абсолютно інші умови. Згідно ідей Е. Еріксона, протягом першого року життя особистість дитини має сформувати почуття довіри до як зовнішнього світу, так і до своїх внутрішніх переживань. Дитина повинна навчитися довіряти собі, щоб у майбутньому контролювати свої потяги. В гіршому випадку, відсторонення від дитини і неспроможність матері піклуватися про неї призводить до формування страху і хвилювання дитини за своє майбутнє. Поведінковими наслідками подібного неблагополуччя стає депресія у дітей раннього віку і параноя у дорослому віці [8, с. 222]. Протягом першого року життя дитина має зрозуміти, чому не слід довіряти, і чому довіряти необхідно. Позитивне вирішення суперечності «довіра–недовіра» призводить до формування у дитини вічуття надії – першої позитивної якості Его.

Друга стадія психосоціального розвитку, яка триває протягом раннього віку (1–3 рр.), полягає у вирішенні суперечності між вихованням самостійної або ж сором'язливої і тривожної дитини. Е. Еріксон переконує, що контроль дорослого на цій стадії має еволюціонувати у підтримку і заохочення дитини до реалізації життєвих завдань. Дитина має відчувати, що сформованому раніше відчуттю довіри нічого не загрожує, тоді як підтримка дорослого (вихователів, батьків) повинна спонукати до автономії вибору і самостійності подальших дій. При цьому дорослий повинен зберігати баланс між підтримкою і потенційною анархією дій дитини, оскільки навіть тоді, коли однорічну дитину заохочують ходити, дорослий продовжує захищати її від різних падінь, які викликають у дитини почуття сорому і передчасного сумніву у своїх здібностях [11, с. 114].

Е. Еріксон запевняв, що почуття сорому виникає у дитини тоді, коли дорослий очікує від неї щось надзвичайне, немовби дитина повинна зробити те, що раніше не робила. Сором дитини часто усталюється у випадках, коли батьки або вихователі нетерпляче і дратівливо виконують за дитину те, що вона здатна зробити сама. Відповідно у майбутньому у дитини формуються такі риси як невпевненість, припиненість і безвольність. Е. Еріксон застерігав дорослих від надмірного посоромлення дітей, оскільки це призводить не до зразкової поведінки, а до намагань дитини непомітно виходити із ситуації та уникати відповідальності [11, с. 115].

Головним завданням дорослого у вихованні дошкільника (4–6 рр.) є формування ініціативної дитини. Ініціативність у поєднанні з автономністю сприяє формуванню таких якостей як енергійність, виваженість і свідомо відповідальність за свої вчинки. Однак, якщо на попередній стадії батьки не витримали баланс у вихованні і дитина зростала в атмосфері всюдозволеності і розпусти, то поведінка дошкільника буде підкріплюватися неповинованням і протестуючою незалежністю. На третій стадії має вирішитися суперечність між ініціативністю і почуттям провини. У цей час соціальне середовище ставить перед дитиною завдання по вирішенню нових задач. Дитина повинна уміти прибирати за собою іграшки, доглядати за молодшими братами, брати участь у колективних заходах. Отже, дитина, самостійність якої заохочується і підтримується батьками, зростає впевненою і цілеспрямованою. В іншому випадку, батьки, які не дозволяють дітям бути самостійними, а також карають їх за намагання волевиявлення, сприяють формуванню

почуття провини. Такі діти, які виховувались в умовах диктату, зростають тривожними і залежними від інших. Їм не вистачає цілеспрямованості і рішучості у власних діях. Вони не вміють ставити реальні цілі і досягати їх. Крім того, постійне відчуття провини може призвести до виникнення різних патологій, у тому числі до психопатичної поведінки у дорослому віці [8, с. 225].

Під час дошкільного дитинства стрімко відбувається опанування образів. Дитина починає досліджувати і порівнювати себе з іншими людьми, яких вона цінує і прагне наслідувати. У цьому процесі визначальне місце посідають батьки і родинне оточення. Лише у початкових класах до них доєднується учитель, який, спільно з батьками, повинен виховати у дитини ініціативність, самостійність і відповідальність за власні дії [2, с. 66].

Четверта стадія психосоціальної теорії Е. Еріксона – Шкільний вік (6–12 рр.) – покликана вирішити у житті дитини суперечність між формуванням працелюбства або неповноцінності. Протягом навчання у початковій школі дитина має засвоїти основні культурні стереотипи, сформувати навички співпраці, самодисципліни і логічного мислення. Е. Еріксон вважав, що почуття трудолюбства формується у дитини тоді, коли вона, за допомогою учителя та найближчого оточення, активно пізнає місцеві традиції та опановує культуру. Ідентичність дошкільника демонструється у формулі «Я = усе, що я опанував». Успішне вирішення цієї суперечності великою мірою залежить від того, наскільки дії дитини були схвалені оточенням (родиною, учителями, однолітками). Якщо активна позиція дитини викликала схвалення і позитивне підкріплення, то у неї формується позитивна Я-концепція. Однак, якщо активність дитини викликала переважно критику і насміх оточуючих, то у підсумку це може призвести до формування почуття власної неповноцінності і небажання дитини учитися далі. До того ж, пізнаючи себе і досліджуючи світ дитина ризикує сформувати хибну ідентичність. Особливо тоді, коли дитина сприймає шкільні здобутки чи свою старанність за головний критерій успішності, виникає ризик сформувати звичайну робочу одиницю, «маленьку людину», яка, з часом, мріятиме посісти високе місце у суспільній ієрархії [12, с. 42].

Окрім досліджень ігрової діяльності і розробки психосоціальної теорії, Е. Еріксон був першим психоаналітиком, який розпочав систематично вживати термін «ідентичність». У праці «Проблема ідентичності» (1956) він описав проблему розвитку «ідентичності Я» як точку кристалізації постійних конфліктів між розвитком потягів особистості і вимогами зовнішнього світу. Згідно з його поглядами, формування ідентичності ґрунтується на постійному сприйнятті людиною себе як особистості та одночасному сприйнятті своєї унікальності зовнішнім світом [3, с. 346]. Е. Еріксон був переконаний, що відомі усім виховні моделі будуть по-різному впливати на розвиток особистості дитини в окремих культурних осередках. Таким чином, Е. Еріксон звернув увагу на соціальне середовище, яке свідомо чи несвідомо впливає на психічний апарат і розвиток особистості дитини [9, с. 142].

Проблемі вирішення суперечності між формуванням самоідентичності або розвитком дифузії ідентичності присвячена п'ята стадія соціогенетичної теорії. Під час юнацького віку (13–20 рр.), вважав Е. Еріксон, особистість повинна сформувати баланс між цілісним уявленням про себе і підтвердженням цих уявлень від інших через зворотній зв'язок і міжособистісне спілкування. Закінчивши школу чи коледж дитина повинна реалізувати свою особистість у дорослому житті. Однак, навчаючись і співпрацюючи з однолітками, дитина ризикує потрапити під вплив окремої соціальної групи або контркультури. Таким чином, виникає ризик змішування різних соціальних ролей і формування «дифузії ідентичності», яка характеризується недостатністю обрати кар'єру або продовжувати навчання

за бажаною спеціальністю. Позитивним результатом проходження юнацького віку є уміння бути вірним своїм переконанням і цінностям, тоді як негативом, на думку Е. Еріксона, є сліпе слідування суспільній ідеології [12, с. 49].

Також Е. Еріксон довів, що людина, у процесі особистісного розвитку і професійного становлення, часто відчуває певний «супротив ідентичності», який полягає у переживанні дитиною того, що інший суб'єкт, зокрема учитель, цілеспрямовано чи випадково, може зруйнувати слабе ядро ідентичності і нав'язати свої цінності [11, с. 224]. Особливо сильно проблема супротиву ідентичності спостерігається у підлітковому і ранньому юнацькому віці, коли багато учнів саботують відносини з учителем, прагнучи довести, що негативна ідентичність і девіантна поведінка – це невід'ємна частина особистості, яка має право на існування, а тому учитель має прийняти її. Натомість учитель, який здатен витримати вимоги важкого учня, повинен терпляче доводити підлітку, що може зрозуміти його проблеми, зберегти жвавий інтерес до життя дитини і, при цьому, не нав'язуватись в якості зразкового суб'єкта для порівняння. Лише в таких умовах можлива зміна поведінкових стереотипів. Разом з тим, супротив ідентичності не варто плутати з нарцисичним захистом, коли дитина вважає себе винятково найкращою і не бажає корегувати свою поведінку [7, с. 19].

На другу половину ХХ ст. припадає також зародження гендерного підходу в освіті, засновником якого вважається американський психіатр, член Американської Психоаналітичної Асоціації Р. Столлер, який у праці «Стать і гендер» (1968) вперше ввів термін «гендер» і розпочав дослідження гендерної ідентичності. Дослідження Р. Столлера стосувалися насамперед розмежування двох понять у контексті біологічного (стать) і соціально-психологічного (гендер). Таким чином, Р. Столлер доповнив теорію Е. Еріксона про формування ідентичності людини, тоді як від концепції психоаналітичної педагогіки поступово почала відокремлюватися концепція гендерної освіти. До того ж, діяльність Е. Еріксона зумовила виникнення особливої наукової галузі – психоісторії. У передмові до книги «Дитинство і суспільство» Е. Еріксон зазначив, що метод психоаналізу є апріорі історичним, оскільки дозволяє пізнати метаболізм індивідуальних життєвих циклів, а також дослідити конфлікти між архаїчними та інфантильними пластами людської психіки [10, с. 4]. Захоплення методом зіставлення індивідуального та колективного в історичній ретроспективі спонукали Е. Еріксона до написання таких праць як «Молодий Лютер: психоаналіз та історія» (1958), «Правда Ганді» (1969), «Історія життя та історичний момент» (1975), в яких було розкрито специфіку методу психоісторії (психобіографії). Особливість психоісторичних досліджень полягала у тому, щоб розкрити, яким чином відома людина, у процесі формування характеру та ідентичності, може сформувати лідерські якості і стати символом своєї епохи [4, с. 26].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Важливим відкриттям Е. Еріксона було розширення рамок вивчення особистості і вихід за межі дослідження дитинства. Е. Еріксон переконував, що розвиток особистості не обмежується дитинством і продовжується все життя. Зокрема представлена вище психосоціальна теорія складається з восьми стадій, п'ять з яких стосуються дитинства і три – дорослого віку. Таким чином, як переконував канадський дослідник Г. Лефрансуа, теоретичні доробки Е. Еріксона посприяли утвердженню андрагогіки у системі педагогічних наук. Більше того, Е. Еріксона вважають засновником методу психоісторії у наукових дослідженнях, фундатором гендерного підходу в освіті, а його психосоціальна теорія стала де-факто синонімом постфрейдистського американського психоаналізу.

Загалом, особливості психоаналітичних досліджень Е. Еріксона полягала у тому, що він не обмежувався детальним вивченням одного предмета, однак проводив багаторівневі дослідження, з можливістю подальшого використання отриманих результатів у суміжних наукових дисциплінах [1, с. 178]. Зважаючи на великий потенціал гендерних досліджень у сучасній психолого-педагогічній теорії та практиці, перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ідей Р. Столлера та інших популяризаторів концепції гендерної освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адамс Э. К. Творчество Эрика Х. Эриксона. Энциклопедия глубинной психологии. Т. III. Последователи Фрейда. – М.: «Когито-Центр», МГМ, 2002. С. 178–223.
2. Лефрансуа Г. Прикладная педагогическая психология. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. 416 с.
3. Майстерманн-Зеегер Э. Вклад психоанализа в социальную психологию. Энциклопедия глубинной психологии. – Т. II. – Новые направления в психоанализе. – М., «Когито-Центр», МГМ, 2001. С. 326–371.
4. Нелін Є. Метод психоісторії як складник частини сучасної біографістики. Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новачій : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р. [редкол.: Березівська Л. Д. та ін.]. Київ: ДНІПБ, 2020. – С. 25–26.
5. Ольмайер Д. Групповые свойства психического аппарата. Энциклопедия глубинной психологии. – Т. II. – Новые направления в психоанализе. Психоанализ общества... – М., «Когито-Центр», МГМ, 2001. С. 402–412.
6. Психология детства. Под ред. члена-корресп. РАО А. А. Реана. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. 350 с.
7. Харламенкова Н. Е. Самоутверждение подростка. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. 296 с.
8. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. 3-е изд. СПб.: Питер, 2005. 607 с.
9. Шторк Й. Психическое развитие маленького ребенка с психоаналитической точки зрения. Энциклопедия глубинной психологии. – Т. II. – Новые направления в психоанализе. – М., «Когито-Центр», МГМ, 2001. С. 134–198.
10. Эриксон Э. Детство и общество [электронный ресурс]. URL: http://psychoanalysis.by/wp-content/uploads/2018/04/detstvo_i_obshestvo.output.pdf
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Издательская группа Прогресс, 1996. 344 с.
12. Эриксон Э. Трагедия личности. М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. 256 с.

REFERENCES:

1. Adams Je. K. Tvorchestvo Jerika H. Jeriksona. Jenciklopedija glubinoj psihologii. T. III. Posledovateli Frejda. – М.: «Kogito-Centr», МГМ, 2002. S. 178–223.
2. Lefransua G. Prikladnaja pedagogicheskaja psihologija. SPb.: prajm-EVROZNAK, 2005. 416 s.
3. Majstermann-Zeeger Je. Vklad psihoanaliza v social'nuju psihologiju. Jenciklopedija glubinoj psihologii. – Т. II. – Novye napravlenija v psihoanalize. – М., «Kogito-Centr», МГМ, 2001. S. 326–371.
4. Nelin E. Metod psihoistorii jak skladnik chastini suchasnoj biografistiki. Doslidnic'ki pidhodi do istoriko-pedagogichnih rozvidok: vid tradicij do novacij : zb. materialiv V Vseukr. nauk.-metodol. seminaru z istorii osviti, 21 zhovt. 2020 r. [redkol.: Berезiv's'ka L. D. ta in.J. Kiiv: DNPB, 2020. – S. 25–26.
5. Ol'majer D. Gruppovye svojstva psihicheskogo apparata. Jenciklopedija glubinoj psihologii. – Т. II. – Novye napravlenija v psihoanalize. Psihoanaliz obshhestva... – М., «Kogito-Centr», МГМ, 2001. S. 402–412.
6. Psihologija detstva. Pod red. chlena-korresp. RAO A. A. Reana. SPb.: Prajm-EVROZNAK, 2008. 350 s.
7. Harlamenkova N. E. Samoutverzhdienie podrostka. M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2004. 296 s.
8. H'ell L., Zigler D. Teorii lichnosti. 3-e izd. SPb.: Piter, 2005. 607 s.
9. Shtork J. Psihicheskoe razvitie malen'kogo rebenka s psihoanaliticheskoy točki zrenija. Jenciklopedija glubinoj psihologii. – Т. II. – Novye napravlenija v psihoanalize. – М., «Kogito-Centr», МГМ, 2001. S. 134–198.
10. Jerikson Je. Detstvo i obshhestvo [elektronnij resurs]. URL: http://psychoanalysis.by/wp-content/uploads/2018/04/detstvo_i_obshestvo.output.pdf
11. Jerikson Je. Identichnost': junost' i krizis. M.: Izdatel'skaja gruppa Progress, 1996. 344 s.
12. Jerikson Je. Tragedija lichnosti. M.: Algoritm, Jeksmo, 2008. 256 s.

Received date: 11.07.2021

Revised date: 12.08.2021

Accepted date: 30.08.2021